

Dwars door de stad

Deel 2 in de serie Bodemschatten en bouwgeheimen

Eerder verscheen in deze serie:

Chrystel R. Brandenburgh, Wilfried A.M. Hessing, Matilo – Rodenburg - Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk (2005)

© 2007 Gemeente Leiden / Dienst Bouwen en Wonen

ISBN 10: 90-5997-042-X

ISBN 13: 978-90-5997-042-7

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the publisher.

Basisvormgeving: Kijk (Karen van Iterson), Leiden

Lay-out: Mediatix, Leiderdorp

Druk en afwerking: Snoeck-Ducaju, Antwerpen

Productie: Primavera Pers, Leiden (primaverapress.nl)

Illustraties omslag:

Dwars door de stad

Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden

Hester van den Ende

Roos M.R. van Oosten

Edwin D. Orsel

Monique F. Roscher

Redactie: Chrystel R. Brandenburgh

Inhoud

Voorwoord <i>P. Jonas</i>	7
Inleiding <i>C.R. Brandenburgh</i>	8
Licht in de duistere middeleeuwen. Het Gravensteen versus de Burcht <i>E.D. Orsel</i>	11
De toren van het Gravensteen	11
Wanneer werd de toren gebouwd?	13
De verbouwing van 1463	14
De toren van het Gravensteen is deel van het kasteel	15
De ouderdom van het grafelijk hof	16
Het gebouwencomplex: een versterkte residentie	17
Een ander, oude kasteel in Leiden	17
Bischoppen van Utrecht	18
Twee kastelen in één stad	19
De heer van de Burcht	19
De graven van Holland	22
Pretenties in grote baksteen	23
Ringwalburchten, mottekastelen en woontorens	24
De Burcht <i>H. van den Ende</i>	25
Ruim een eeuw archeologisch onderzoek	25
Een vroege oorspong	27
De vroegste periode: een ringwalburcht?	28
De latere ophogingen van de Burchtheuvel	29
De voorburcht	29
De burchtheuvel als watertoren: aanpassingen in de 17e eeuw	31
De waterkelder	32
Twee waterreservoirs	32
De put	33
Twee fontein	33
Conclusie	35
De Burcht in verhalen en legenden	36
Daar zit een luchtje aan! Een opgraving in de Pelikaanstraat <i>R.M.R. van Oosten</i>	37
Inleiding	37
Voor 1350: het platteland van Maredorp	37
1350 tot 1425: boeren in de stad	38
1550-1600: de dakpannen van een pannenbakkerij	40
1600-1833: het bedrijfsafval van een perkamentmaker	41
Glaszegels	42
Sporen van huishoudens uit de periode van 1600 en 1900	43
Tot slot	44
Klooster Lopsen <i>H. van den Ende</i>	47
De geschiedenis van klooster Lopsen in het kort	47
Pestepidemieën en het beleg van Leiden	49
De voormalige kloostergronden komen binnen de stad te liggen	50
Het archeologisch onderzoek	52
De inrichting van het klooster	52

De kerk	55
Het klooster op kaarten en prenten	56
De begraafplaats	59
Afval van de kloosterlingen	60
Leerbewerking op het kloosterterrein	61
Insignes	62
Afbraaksporen	64
Sporen van de lakenindustrie	64
Bewoning vanaf 1611	65
Conclusie	66
De bloemetjes buiten: groentenbedden en tuinhuisjes aan de Schelpenkade <i>M.F. Roscher</i>	67
Groentebedden: het terrein in 15e en 16e eeuw	67
Tot 1574: een bloeiend tuinbouwgebied en het afval van een schoenmaker	68
Speeltuinen voor rijke burgers: van 1574 tot ca. 1750	69
Het zilveren mes van een blinde dame	70
Tuinhuisjes en drinkgerei	71
Bloemisterij de Dadelboom: van ca. 1750 tot 1850	73
Stedelijk gebied met een groen randje	74
Vijf eeuwen kerk aan de Haarlemmerstraat. De Vrouwekapel, Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Waalse kerk <i>R.M.R. van Oosten</i>	77
Archeologisch onderzoek	77
De geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk tussen 1300 en 1572	79
De Vrouwekerk wordt Franse of Waalse kerk (1572-1819)	79
De eerste Vrouwekapel: de dorpskapel van Maredorp	80
Grootscheepse verbouwing in de periode 1330 tot 1365	81
Verdere aanbouwen rond 1400 en in de eerste helft van 16e eeuw	82
Een stevig gebouw op slappe grond	83
Het graf Joseph Scaliger (1540-1609)	84
Begraven in de kerk	85
In christelijke stijl begraven	87
Dodenmunten en andere bijgiften	88
Gezondheid: kindersterfte en kromme botten, blaassteen en andere ongemakken	88
Tot slot	90
Open de poort! Zijlpoort <i>R.M.R. van Oosten</i>	91
Twee Zijlpoorten	91
Archeologische sporen van de oude Zijlpoort en de nieuwe Zijlpoort	93
De bouw van de oude Zijlpoort rond 1350	93
17e-eeuws industrie-afval	94
Van een doorgang in de stadsmuur in de 14e eeuw naar een echte poort in de 15e eeuw	96
De Zijlpoort in de 16e en 17e eeuw: een onneembare vesting	98
De groei van Leiden	100
De stadsuitbreiding van 1644	102
Resten van de stadsverdediging uit 1644	103
De 19e eeuw: afbraak van de stadsverdediging en een nieuwe bestemming: de firma Fontein	104
De oude en de nieuwe Zijlpoort	104

Een kijkje achter de gevels van de Pieterswijk.	
De opgravingen op het voormalige 'Groencomplex' (de Pelgrimspoort) <i>R.M.R. van Oosten</i>	105
Inleiding	105
Opgraving	105
Rijke bewoners in de 14e eeuw	107
Een 14e-eeuwse mozaïekvloer?	107
<i>De unieke bouwwijze van de Langebrug 85 (87e)</i> <i>E.D. Orsel</i>	108
De periode 1400-1600	109
Een gemêleerd gezelschap 1600-1700 in de Pieterskerkchoorsteeg en de Langebrug	109
Eénkamerwoningen voor de allerarmsten	111
Waterputten en waterkelders	112
Beer en huishoudelijk afval	113
Bakstenen en schuttingen	114
Vee in de stad	114
Tot slot	115
Zijn er nog "veel" middeleeuwse huizen in Leiden? <i>E.D. Orsel</i>	117
De bouwhistorische ontdekkingen in Leiden	117
Van vrijstaande boerenhoeves tot bouwblokken: de stad wordt volgebouwd	119
De ontwikkeling van de woonhuizen in Leiden	121
Primitieve huizen uit de 14e eeuw	121
Houten huizen verdwijnen uit het straatbeeld	121
<i>De plaats van de schouw in Leidse woonhuizen</i>	122
De basisvormen van de bakstenen huizen	122
Uitbreidingen van de stenen huizen	126
Luxe huizen en stadskastelen	127
Van kelder tot kap: de kenmerkende bouwwijze in Leidse woonhuizen	127
Kelders in soorten en maten	127
<i>Telmerken</i>	128
Baksteenformaten als datering voor muren	129
De gebruikte metselverbanden	129
Dikke en dunne muren	131
De middeleeuwse vloerconstructies	131
Verandering in versiering van de balklagen	131
Modernisering van de bouw van vloerconstructies	131
Kapconstructies	133
<i>Dendrochronologisch onderzoek</i>	134
Tot slot	136
Noten	137
Verklaring van archeologische termen en begrippen	143
Literatuur	146
Auteurs	152
Dankwoord en illustratieverantwoording	152

Voorwoord

Tijdens een bezoek aan de stad Leiden kom je bij elke stap in aanraking met het verleden. Leiden is immers een van de grootste historische steden van Nederland en staat vol met prachtige monumentale gebouwen.

Dat achter de fraaie gevels en in de grond nog meer geheimen op ontdekking wachten, is bij velen inmiddels bekend. Keer op keer leidde het bouwhistorisch onderzoek in de afgelopen jaren tot nieuwe ontdekkingen van bijzondere en vooral oude huizen. Wellicht herinnert u zich nog dat de kranten melding maakten van de ontdekking van het oudste huis van Leiden: Pieterskerkhof 40 dat rond 1300 gebouwd is. Ook de opgravingen in de stad hebben tot boeiende resultaten geleid. Hiermee is Leiden met recht een “stad van ontdekkingen”.

Ons cultureel erfgoed, zowel boven als onder de grond, is iets waar we zuinig op zijn. Om die reden heeft de stad al in 1993 een archeoloog aangesteld die opgravingen uitvoert en zorg

1 Pieterskerkhof 40: het oudste huis van Leiden.

draagt voor het behoud van het ondergrondse erfgoed. Sinds 2001 heeft Leiden ook een eigen stadsbouwhistoricus. Hij zorgt ervoor dat tijdens restauraties van monumenten bouwhistorisch onderzoek wordt gedaan. Na enkele jaren vol goede intenties maar weinig geld, is de zorg voor het erfgoed gaandeweg steeds beter ingebed in de gemeentelijke organisatie. Gelukkig maar, want zonder deze zorg zouden de resten uit het verleden door de stedelijke ontwikkelingen ongezien verloren gaan.

Archeologie en bouwhistorie vertellen een verhaal over onze voorgangers: de Leidenaren uit voorbije tijden. We vinden het belangrijk dat deze verhalen niet alleen bewaard, maar ook verteld worden aan de inwoners en bezoekers van de stad. In de jaren '90 was dit lang niet altijd mogelijk. Geen geld, geen tijd en altijd was het nodig om de beschikbare middelen in te zetten voor de opgravingen zelf. We zijn daarom blij dat we nu, ruim dertien jaar na de aanstelling van de eerste stadsarcheoloog, een boek kunnen laten verschijnen over dit 'oude' archeologisch onderzoek uit de jaren '90 en over het bouwhistorisch onderzoek van de afgelopen jaren. Ik wens u veel genoegen met het lezen van deze ontdekkingen van de stad.

Paul Jonas

Wethouder Monumentenzorg & Archeologie

Dwars door de stad

In 1993 stelde de gemeente Leiden een eigen stadsarcheoloog aan: Maarten Dolmans. Vlak na diens aantreden ging hij direct aan de slag met een grote opgraving op het Vrouwenkerkplein. Bij deze graafwerkzaamheden op het plein werden menselijke botten gevonden. Een opgraving was nodig en spoed was geboden, want zoals altijd moesten de werkzaamheden zo snel mogelijk doorgaan. Met de hulp van een grote groep studenten, vrijwilligers en amateurarcheologen wist Dolmans in korte tijd een deel van de begraafplaats van de kerk op te graven. Deze werkwijze is exemplarisch voor het archeologisch onderzoek in het begin van de jaren negentig. Opgravingen werden met weinig geld en een grote vrijwillige inzet van amateurs en studenten uitgevoerd op plaatsen waar tijdens bouwwerkzaamheden vondsten naar boven kwamen.

Het jaar 1993 is een keerpunt in het archeologisch onderzoek in Leiden. Voor die tijd waren allerlei mensen en instanties betrokken bij de opgravingen in de stad. De Archeologische Begeleidingscommissie, de provinciaal archeologen, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, de Universiteit van Amsterdam...allen hebben in de beginjaren van de stadsarcheologie onderzoek uitgevoerd in Leiden. Vanaf 1993 nam de gemeente zelf de verantwoordelijkheid op zich voor het archeologisch onderzoek. De vers aangestelde stadsarcheoloog werkte echter graag samen met de instanties die tot die tijd zo nauw betrokken waren geweest bij de archeologie van de stad. In de loop der jaren groeide de gemeentelijke archeologie verder, eerst onder de vleugels van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en vanaf 1999 met een eigen opgravingsbevoegdheid. In 2001 kwam hier het bouwhistorisch onderzoek bij. Door systematisch onderzoek van allerlei historische panden

is Leiden inmiddels een van de voortrekkers in het bouwhistorisch onderzoek in Nederland geworden.

De twee disciplines – archeologie en bouwhistorie – vullen elkaar aan. Samen behandelen ze verschillende aspecten van de (bouw)geschiedenis van Leiden. Het onderzoek stelt ons in staat om de verhalen over het verleden van de stad te vertellen. Door de veelzijdigheid van het onderzoek zijn dit heel diverse verhalen: ze geven een dwarsdoorsnede van de stad. Dwars door de stad in de zin van allerlei plaatsen in Leiden, verschillende tijdvakken in de geschiedenis, maar ook dwars door de sociale gelaagdheid van de bevolking, door de scheiding tussen privé en publiek en door de grens tussen alles wat boven en onder het straatniveau te vinden is.

De hoofdstukken in dit boek zijn los van elkaar te lezen maar ze vullen elkaar wel aan. In elk hoofdstuk wordt een ander aspect van de bewoningsgeschiedenis van Leiden besproken. In de eerste twee hoofdstukken kunt u lezen over de geschiedenis van twee markante gebouwen in de stad: het Gravensteen en de Burcht. Door *bouwhistorisch* onderzoek in beide gebouwen kunnen we een nieuw beeld vormen van de rol die de gebouwen in de geschiedenis van de stad hebben gespeeld. Het *archeologisch* onderzoek dat op en rondom de Burcht is verricht heeft tot bijzondere inzichten geleid over de vroegste geschiedenis van de Burcht en het gebruik van de burchtheuvel in latere eeuwen. Het hoofdstuk *Daar zit een luchtje aan!* verhaalt over de opgravingen in de Pelikaanstraat waar de overblijfselen van boerenerven uit de 14e eeuw en kleinschalige industrieën uit de 16e en 17e eeuw zijn gevonden. In het vierde hoofdstuk kunt u lezen over de opgravingen op het terrein van het klooster Lopsen. Het hoofdstuk *De bloemetjes buiten* gaat over het onderzoek in de Herenstraat en Schelpenkade waar van oudsher moestuinen

en buitenhuisjes hebben gestaan. *Vijf eeuwen kerk aan de Haarlemmerstraat* behandelt de bovengenoemde opgraving van de funderingen en begravingen van de Vrouwenkerk. In *Open de poort!* kunt u lezen over de opgravingen van een deel van de Leidse stadsverdediging: de Oude en de Nieuwe Zijlpoort. *Een kijkje achter de gevels van de Pieterswijk* doet wat de titel al zegt: het geeft een beeld van het gebruik van de achtererven van de huizen in een bouwblok in de Pieterswijk. Deze erven zijn in de loop der tijd intensief gebruikt en werden in de 16e eeuw door ruimtegebrek in de stad zelfs bebouwd! Het laatste hoofdstuk ten slotte gaat over de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek van de afgelopen vijf jaar. Achter de fraaie 17e-eeuwse

gevels blijken nog veel middeleeuwse huizen bewaard gebleven. Door het onderzoek van deze huizen is steeds beter bekend hoe de huizenbouw in Leiden zich heeft ontwikkeld. Veel en veelzijdige onderwerpen passeren in dit boek de revue: van kastelen tot boerderijen, industrieën tot woonhuizen en van klooster en kerk tot stadsverdediging. Daarnaast bevat het boek tussen de hoofdstukken door enkele kader teksten. In deze korte verhalen presenteren we bijzondere vondsten of wordt een onderwerp in meer detail behandeld.

Chrystel R. Brandenburgh
Gemeentelijk archeoloog Leiden (sinds 2003)

2 Een van de eerste opgravingen van stadsarcheoloog Maarten Dolmans: de Pelikaanstraat in 1993 (zie: Daar zit een luchtje aan!).

3 *Het Gravensteencomplex met centraal de toren. Zichtbaar is het originele baksteenwerk, de ophoging in tufsteen en de tweede ophoging in baksteen, waarbij ook de traptoren is toegevoegd.*

Licht in de duistere Middeleeuwen

Het Gravensteen versus de Burcht¹

E.D. Orsel

In het algemeen wordt aangenomen dat Leiden is ontstaan rond de Burcht, een militaire sterkte op een eiland in de Rijn. Op de zuidelijke Rijnsoever ontstaat vervolgens een dorpje, waarachter de graaf in de 12e eeuw een gevangenis bouwt, het Gravensteen. Daarnaast worden ook een huis, het grafelijke hof, en een kapel, de Pieterskerk gebouwd.² Maar is het Gravensteen echt alleen een gevangenis? Door recent bouwhistorisch onderzoek zijn nu de leeftijd en de functie van het gebouw bekend. De toren blijkt een onderdeel van een zelfstandig kasteelcomplex te zijn. Naast de Burcht staat opmerkelijk genoeg dus nog een tweede kasteel.³ Deze nieuwe informatie over het grafelijke hof geeft de mogelijkheid om de onderlinge relatie tussen Burcht en Gravensteen en de ontwikkeling van Leiden op een andere manier te verklaren. Allereerst wordt ingegaan op de geschiedenis en functie van het Gravensteen en vervolgens op de historie van de Burcht en de relatie met het Gravensteen. Tot slot wordt hun rol in een alternatief model voor de vroegste stadsontwikkeling behandeld.

De toren van het Gravensteen

Het Gravensteen is een belangrijk en oud gebouwencomplex. Centraal staat een torenachtig gebouw (afb. 3). Deze toren zou door de graaf van Holland gebouwd zijn als gevangenis. De toren meet iets meer dan 7 m in het vierkant. De muren van de kelder zijn, vanwege verdedigbaarheid, 1,5 m dik. De begane grond heeft veel dunnere muren, maar deze zijn toch nog altijd ca. 75 cm. In het originele koepelgewelf* op muraalbogen* van de kelder was een mangat opgenomen, waardoor iemand langs een touw of met een ladder kon afdalen in de kelder. Dit was de enige toegang en er waren ook geen vensters. Dat lijkt de kelder geschikt te maken als gevan-

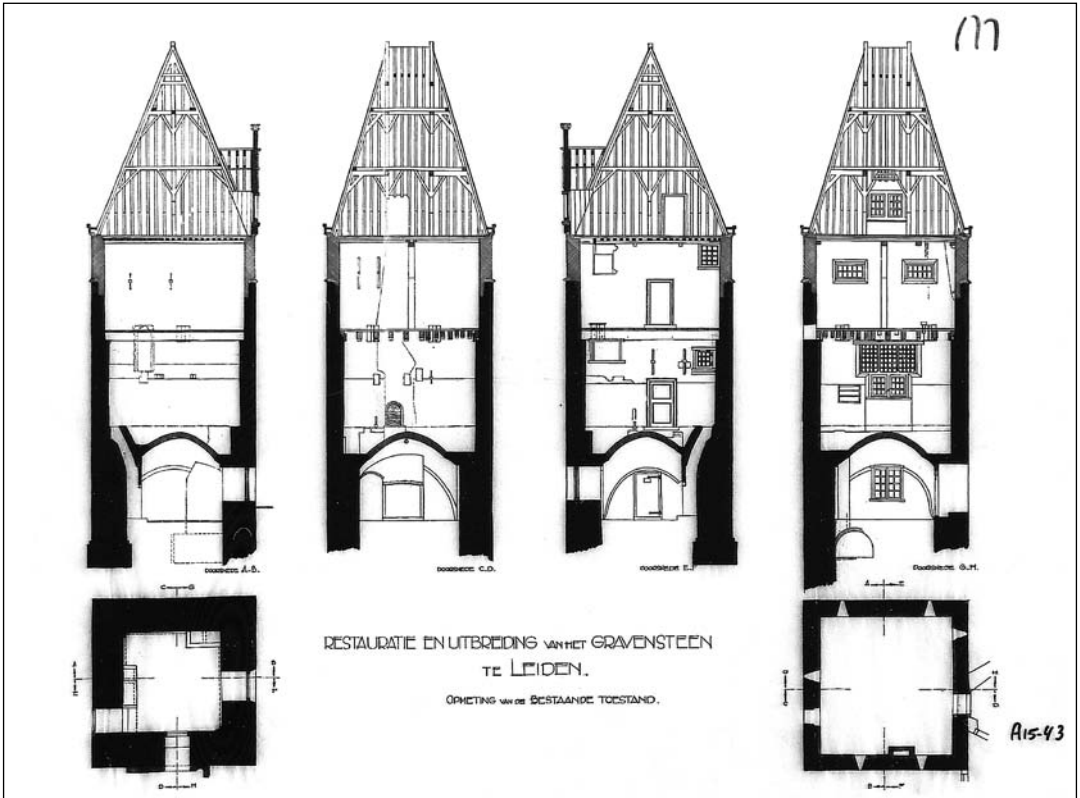
genis, maar hij kan ook gewoon gediend hebben voor opslag. Op een hoger niveau zijn wel openingen in het metselwerk aanwezig. Dit waren schietgaten* van een kanteling*. Later zijn ze verbouwd tot lichtspleten*.⁴

Uit bouwhistorisch onderzoek blijkt dat de toren eerst geheel in baksteen is gebouwd en daarna nog twee keer opgehoogd; eerst met tufsteen en vervolgens met baksteen (afb. 4, 5 en 6).⁵ Het authentieke metselwerk van de toren neigt naar Noor(d)s (afb. 7). Noor(d)s verband* is een van de metseltechnieken, waarbij per laag steeds twee strekken* afgewisseld worden door één kop*. Dit verband komt in Nederland eigenlijk alleen voor in het noorden en dan met name bij muren uitgevoerd in kistwerk*. Ook het metselwerk van het Gravensteen is opgetrokken in kistwerk.

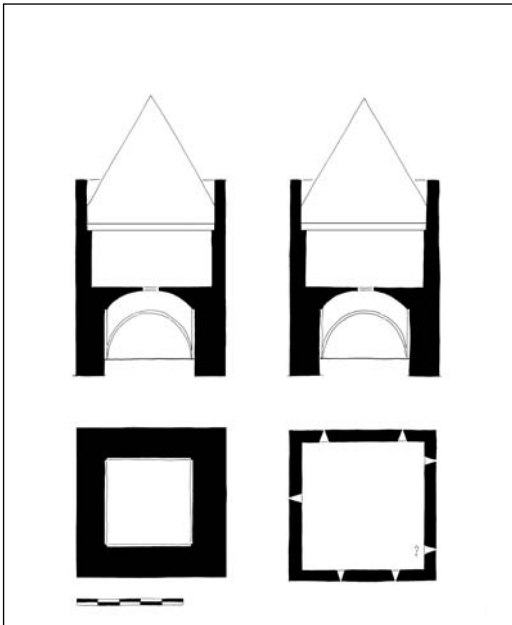
Uit de bouwhistorische documentatie blijkt dat de bakstenen toren in tufsteen is opgehoogd met een extra verdieping. Opvallend is dat de tufsteen in dikte aansluit op de oudere bakstenen. Normaal is het formaat van tufsteen groter dan dat van de bakstenen. Waarschijnlijk betreft het hier hergebruikt tufsteen, die op maat is gehakt. De nieuwe verdieping van het Gravensteen krijgt in de zuidwestzijde van de toren een doorgang. Dit zou een entree kunnen zijn, maar ook een deur naar een buitenprivaat* of balkon.

Wanneer werd de toren gebouwd?

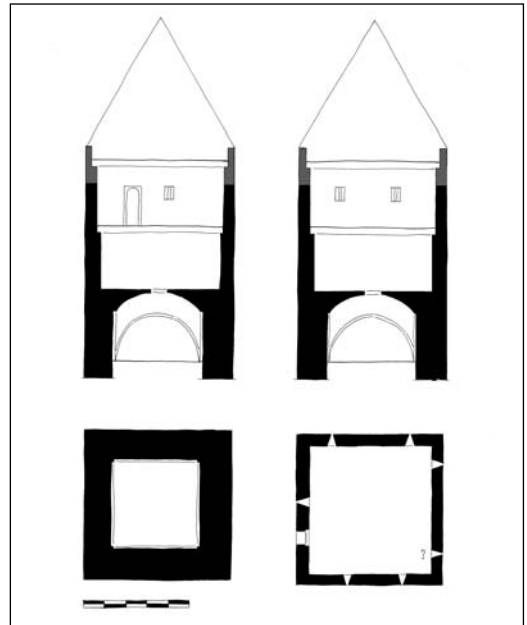
Het metselwerk van de toren bestaat uit helderrode bakstenen van het formaat 29-31 x 14-15 x 10-12 en een tienlagenmaat* van 110 cm (afb. 7). De bakstenen zijn daarmee uitzonderlijk dik, wat duidt op een hoge ouderdom. In het algemeen zijn oude bakstenen, zogenoemde kloostertermoppen, namelijk zeer groot en dik; gemiddeld 30 cm lang, 15 cm breed en 9 cm dik.⁶

4 Documentatietekening van de binnenzijde van de toren. In zwart de middeleeuwse toren en licht gearceerd de ophoging uit 1463. Deze tekening is vervaardigd door gemeentewerken. Foto- en tekeningenarchief gemeentewerken, gemeente Leiden.

5 Reconstructietekening van de eerste fase van de toren van het Gravensteen, rond 1200. Tekening E.D. Orsel.

6 Reconstructietekening van de tweede fase van de toren, waarbij wordt opgehoogd in tufsteen, begin 13e eeuw. Tekening E.D. Orsel.

Middeleeuwse gebouwen werden gebouwd met vergankelijke materialen zoals bijvoorbeeld hout, leem en riet. Voor de belangrijke gebouwen, zoals de Leidse Burcht, werd tufsteen, een natuursteensoort, ingevoerd.⁷ Naast het gebruik van de dure natuursteen vindt de herontwikkeling van baksteen plaats.⁸ De Romeinen kenden al baksteen, maar met het verdwijnen van de Romeinen uit Nederland ging ook de techniek voor het maken van baksteen verloren. Aangenomen wordt dat kloosterorden, met name de cisterciënzers en de premonstratenzers, baksteen hebben geherintroduceerd.⁹ Recente inzichten geven aan dat, ook de adel de herintroductie van baksteen heeft gestimuleerd.¹⁰ Tot voor kort werd aangenomen dat de herintroductie van baksteen in Nederland plaatsvond in de tweede helft van de 12e eeuw. De voorbeelden van vroege bakstenen waarop deze mening gebaseerd was - een gemetseld graf in de benedictijner abdij van Egmond, kort na 1136 en funderingsmateriaal in de abdijkerk van Klaarkamp, ca. 1165 - zijn echter recentelijk opnieuw bekeken en onderbouwd verworpen.¹¹ De herintroductie van baksteen zal in Nederland pas plaats hebben gevonden rond 1200. Bakstenen werden in die eerste tijd vooral gebruikt voor bouwwerken van de geestelijke en de adellijke macht, deze beschikten immers over voldoende geld om

7 Origineel metselwerk van de toren in Noor(d)s verband.

ze te kunnen kopen of laten maken.

De grote en opvallend dikke bakstenen van het Gravensteen behoren, vanwege hun afwijkende formaat en metselverband, tot het vroegste metselwerk in Leiden en omstreken.¹² De toren van het Gravensteen is dus typerend voor de periode van de herintroductie van baksteen in Nederland en zal waarschijnlijk gebouwd zijn rond 1200.

Het Gravensteen is gezien zijn naam, de eigendoms geschiedenis en latere vermeldingen in archieven zeer waarschijnlijk gebouwd door de graaf van Holland.¹³ Hij was een machtige adellijke heer, die over voldoende geld beschikte doordat hij tol hief langs de rivieren. Hij bezat al meerdere hoven, waartussen hij rond trok.¹⁴ Het zou kunnen dat de voor Nederland afwijkende bakstenen van het Gravensteen zijn geïmporteerd of gemaakt door buitenlandse steenbakkers. De stenen of de vaklui waren waarschijnlijk afkomstig uit Noordoost-Duitsland of Noord-Italië. In deze gebieden werd al zeer vroeg baksteen ontwikkeld.¹⁵ Dat het vroege baksteenwerk van de toren van het Gravensteen uitgevoerd is in kistwerk in Noor(d)s verband wijst ook op van elders aangetrokken steenbakkers of metselaars. Deze techniek komt normaal niet voor in de Leidse regio.

De toren van het Gravensteen is deel van een kasteel

De toren is dus zeer waarschijnlijk rond 1200 gebouwd door de graaf van Holland, maar wat voor gebouw is het eigenlijk? Het Gravensteen zou een grafelijke gevangenis zijn. Het is een vierkant gebouw met dikke muren en schietgaten, dat op een omgracht eiland stond. Dergelijke gebouwen komen in die tijd veel voor. Het zijn echter niet enkel gevangnissen, maar omgrachte kasteeltorens.¹⁶ De positie van de toren in het gebied blijkt een logische keus. De toren stond namelijk aan de Vliet, de rivier die langs de westzijde stroomde.¹⁷ Uit grondboringen uitgevoerd in 1982 blijkt dat rond (en onder) het Gravensteen op 1.80 m - NAP zand aanwezig is. Waarschijnlijk gaat het om een

De verbouwing van 1463

Het Gravensteen wordt in 1463 door Philips van Bourgondië overgedragen aan de stad Leiden onder de voorwaarde dat het een stedelijke gevangenis wordt. De toren wordt daarom nogmaals verhoogd en van binnen verbouwd. Ook wordt een zeszijdige traptoren toegevoegd.

Van deze verbouwing zijn de rekeningen in de archieven van de vestmeesters bewaard gebleven. Een vestmeester is een stedelijk ambtenaar die toezicht hield op de verdedigingswerken. In de rekeningen wordt omschreven wat er gedaan moest worden, wat het gekost heeft en zelfs wie het gemaakt heeft. Zo is bekend dat het maken van de kappen van de toren en traptoren werd aangenomen door 'Pieter Jacopsz ende Engebrecht die tymmerman'. Zij moesten werken naar een ontwerp, zogenaamde cedulen. Ook is te lezen dat het oude steenwerk van de toren rood moest worden gesausd, waarschijnlijk om de lappendeken van herstellingen te maskeren.

Vestmeestersrekening 152

Noch tymmerluudenloon van die cappen staende opter vangenissen mitten wendelstien dairan dienende te maken

Item soe hebben die vestmeesteren bij consente van den Gerechte openbairlic bestedet te maken ende mit wagenschot te decken die cappe van der vangenisse ende die cappe van der weyndelstien .... Dairoff dat uutgesneden cedulen gemaict worden; welck werck Pieter Jacopsz ende Engebrecht die tymmerman annamen te maken ende te decken om hondert ende vijffenvijftich pont, die de vestmeesteren hem beyden gegeven ende betaalt hebben....

Vestmeestersrekening 155

Item omdat oude steenwerck van der vangenisse root te maken, soe is gecoft tiegen Ghijsbrecht van Dobben 115 lb rode aerde. Item van coman Clais Jan Claiszoen 65 lb rode aerde; elc pont om vierdalven pennync payments. Item noch gecoft tegen coman Clais voirsch. 102 lb olye, 't pont om 2 groot.

In het Gravensteen is dit werk uit 1463 nog goed zichtbaar. Door het verwijderen van de rode saus is de ophoging aan de buitenzijde van de toren afleesbaar. De zeszijdige traptoren is nog geheel aanwezig, evenals de eikenhouten kappen. Dit zijn fraaie staaltjes van middeleeuws vakmanschap.

8 De kapconstructie van het Gravensteen.

donk of een oeverwal, aangezien elders in Leiden op deze diepte veen en klei worden aangetroffen. De toren is dus gebouwd op een hoogte langs de Vliet en men maakte gebruik van de rivier om de gracht gevuld te houden. De omgrachte toren was echter nauwelijks bewoonbaar. Het is maar een klein oppervlak waar nauwelijks licht binnen valt. In de meeste kasteeltorens is een schouw te vinden voor verwarming en om te koken. Ook is vaak een waterput aanwezig. In de toren van het Gravensteen zijn geen sporen van schouwen of waterputten te zien. De graaf moet dus ergens anders gewoond hebben. Direct ten oosten van het gravensteen, het gebied dat bekend staat als het grafelijk hof, zijn in 1964 restanten opgegraven van een middeleeuws gebouw, opgetrokken in kloostermoppen.¹⁸ De restanten worden in verband gebracht met een grafelijk huis, het latere huis Lokhorst.¹⁹ In dit zaalachtige gebouw lagen waarschijnlijk de woonvertrekken van de graaf. Het grafelijke hof, waar dit woongebouw stond, was ook omgracht.²⁰

De ouderdom van het grafelijk hof

De ouderdom van het grafelijk hof wordt vaak in verband gebracht met de stichting van de Pieterskerk als grafelijke kapel. Uit de overlevring is daarvoor het jaartal 1121 bekend. Deze stichtingsdatum is echter omstreden.²¹ Het was in de Middeleeuwen, net als later, gebruikelijk om de leeftijd van een gebouw aan te dikken. Ook toen al vond men een lange en rijke historie indrukwekkend. Bij opgravingen in de huidige kerk zijn geen restanten van een zo oude voorganger aangetroffen.²² De oudste begravingen in de Pieterskerk dateren volgens een C-14 datering pas van omstreeks 1220-1250.²³ De 12e-eeuwse datering voor een grafelijke kapel is dan ook niet waarschijnlijk, zeker niet gezien de latere datering voor de toren.²⁴ Een aannemelijker datering voor de stichting van het grafelijk hof is het begin van de 13e eeuw. Aanwijzingen hiervoor zijn de opgegraven kloostermoppen, de vroeg 13e-eeuwse begravingen in de Pieterskerk en de datering van de toren in het begin van de 13e eeuw.

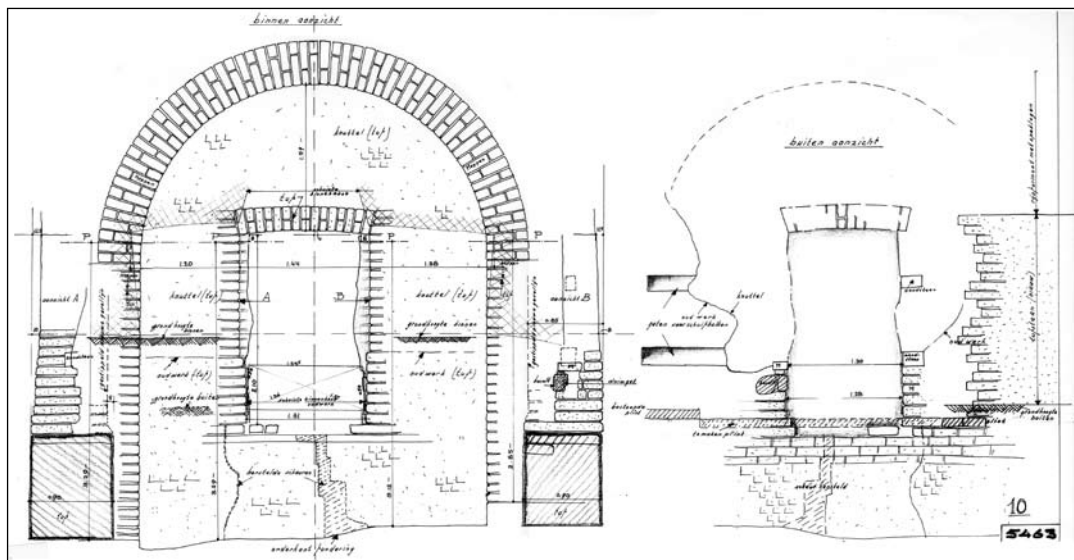

9 De Burcht in 1999. Foto G.W.M. Gussenhoven.

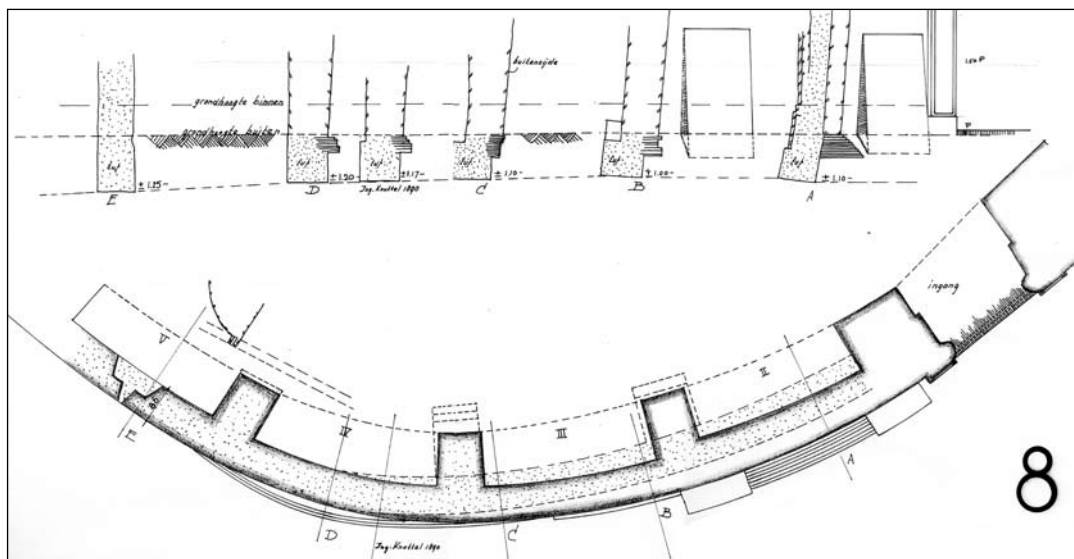
**Het gebouwencomplex:
een versterkte residentie**

De omgrachte toren in combinatie met het omgrachte grafelijk hof kan worden gezien als een zogenoemde ‘versterkte residentie’.²⁵ Dit is een privé-versterking van een lokaal heerser. De toren symboliseerde dan de macht en kracht van de heerser, en de zaal deed dienst als diens resi-

dentie. Het Leidse grafelijke kasteelcomplex bestond dus uit het grafelijke hof als prestigieus woonhuis en het Gravensteen, dat als kasteeltoren de status en militaire kracht van de graaf weergaf. De omgrachting rond het complex en het militaire karakter van de kasteeltoren maakten duidelijk dat het een geduchte versterking was.

10 Documentatietekening van bouwsporen van de originele burchtport in de westzijde van de ringmuur (1964). De port is gereconstrueerd op basis van de aangetroffen sporen. Foto- en tekeningenarchief gemeentewerken, gemeente Leiden.

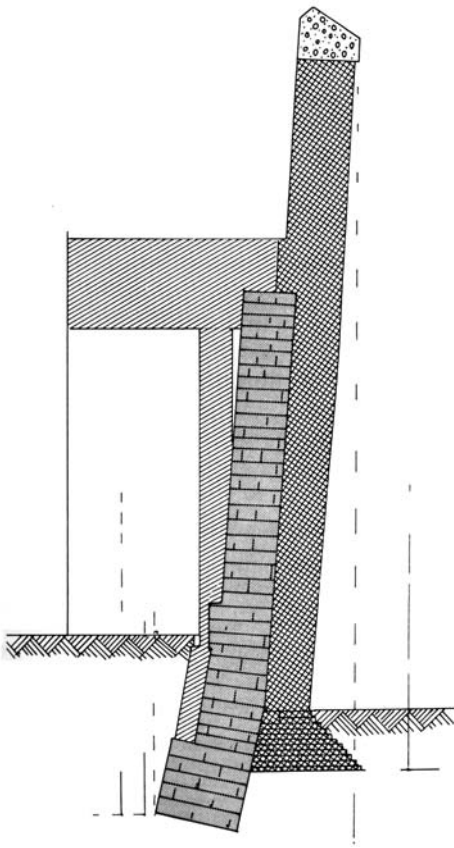

11 Documentatietekening van de fundering en opbouw van de burchtringmuur aan de oostzijde, 1964. Foto- en tekeningenarchief gemeentewerken, gemeente Leiden.

Een ander, ouder kasteel in Leiden

De versterkte residentie van de graaf is gebouwd in een tijd dat er in Leiden al een kasteel was, de Burcht (afb. 9). De Leidse Burcht is ook een indrukwekkende versterking. Op een door mensenhanden opgeworpen heuvel staat een rond kasteel, ook wel mottekasteel* genoemd. De constructie heeft tot doel de op de afgeplatte top staande versterkingen beter te verdedigen en de omgeving te beheersen.²⁶ Er bestaan kleine en grote mottes en de Leidse Burcht is een van de grootste in Nederland.²⁷ Archeologisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de motte ontstaan is omstreeks de 10e eeuw en rond 1150 voor de laatste maal verhoogd is tot het huidige

12 Uitwerkingstekening van de opbouw van de burchtringmuur aan de oostzijde (1964). In de opbouw is de oorspronkelijke midden 12e-eeuwse dunne tufstenen ringmuur herkenbaar. Deze muur is ingepakt in een latere muur, vermoedelijk direct na de belegering van 1206.

Bron: Van Oerle (1975), afb. 50.

niveau Het volgende artikel zal uitgebreid ingaan op deze ontwikkeling.

Het bouwwerk boven op de motte is een vrijwel ronde ringmuur met kantelen*. Achter de kantelen loopt een weergang*, die wordt gedragen door gemetselde bogen. Onder elke boog was een schietgat* opgenomen. Uit opgravingen is gebleken dat aan de westzijde, op de plaats van de huidige ingang, een toren heeft gestaan. Ook deze toren heeft een gering oppervlak en zal dan ook voornamelijk een symbolische functie hebben gehad. De oorspronkelijke toegang bevond zich aan de oostzijde in de ringmuur en is ook bij de recente restauraties gereconstrueerd (afb. 10). De ringmuur is opgetrokken uit tufsteen met baksteen voor de segmentbogen van de schietgaten. De pijlers van de weergang bestaan tot bepaalde hoogte uit tufsteenkistwerk en daarboven uit baksteen. De bogen van de weergang zijn vanaf het begin opgetrokken in baksteen (formaat 31-33 x 15-16 x 9-10).²⁸ In de tufstenen ringmuur zijn dus ook bakstenen verwerkt en deze komen volgens de huidige bouwhistorische inzichten pas omstreeks 1200 in Nederland voor. De laatste ringmuur is dus gezien de baksteen pas omstreeks 1200 gebouwd, later dan tot nu toe werd gedacht.²⁹ Maar het blijkt dat in de kern van de huidige muur een oudere massief tufstenen ringmuur is opgenomen (afb. 11). Dit kon worden vastgesteld toen in de jaren zestig van de 20e eeuw bij restauratie een stuk van de ringmuur werd vervangen. De fundering van de tufstenen ringmuur kon archeologisch worden gedateerd in het midden van de 12e eeuw.³⁰ Deze dunne, geheel tufstenen ringmuur is dus omstreeks 1200 ingepakt in een dikke muur van tufsteen en baksteen (afb. 12).

Twee kastelen in één stad

Met de bouw van het Gravensteen staan er omstreeks 1200 plots twee kastelen in Leiden (afb. 13): de oudere Bucht en een nieuw grafelijk hof. Behoren beide tot één kasteelcomplex? Het zijn twee totaal verschillende kastelen: het grafelijk hof is meer bedoeld als verdedigbare

Bisschoppen van Utrecht

Willibrordus	695-739	Jan IV van Arkel	1343-1364
(Bonifatius en Eoba)	753-754	Jan V van Virneburg	1364-1371
abt Gregorius en wijbisschop Alubertus	754-775	Arnoud II van Hoorn	1371-1378
		Floris van Wevelinchoven	1378-1393
Alberik I	777-784	Frederik III van Blankenheim	1393-1423
Ricfridus	806-815	Rudolf van Diepholt schisma	1423-1455
Frederik I	828-834	Zweden van Culemborg schisma	1425-1433
Alberik II	838	Walraven van Meurs	1434-1450
Heginhardus	845	Gijsbert van Brederode	1455-1456
Liudger	850	David van Bourgondië	1455-1496
		Frederik IV van Baden	1496-1517
		Filips van Bourgondië	1517-1524
		Hendrik II van Beieren	1524-1529
		(1528 afstand van temporaliteit)	
		Willem III van Enckevoirt	1529-1534
		George van Egmond	1534-1559
		Frederik Schenk van Toutenburg	1560-1580
		Sindsdien apostolische vicarissen	
Hunger	854-866	Sasbout Vosmeer	1602-1614
Adalbold I	866-899	Filips Rovenius	1614-1651
Radbod	900-917	Jacob de la Torre	1651-1661
Balderik	918-975	Boudewijn Kats	1661-1663
Folkmar (ook Poppo genoemd)	976-990	Joannes Neercassel	1663-1686
Boudewijn I	990-995	Petrus Codde	1688-1704
Ansfried	995-1010	Gerardus Potcamp	1705
Adalbold II	1010-1026	Adam Daemen	1707-1717
Bernold of Bernulf	1027-1054	Joannes van Bijlevelt	1717-1727
Willem I	1057-1076	Sindsdien komen de rooms-katholieke kerkprovincies in de Republiek onder toezicht van de nuntius te Brussel.	
Koenraad	1076-1099		
Burchard	1100-1112		
Godebold	1114-1127		
Andries van Cuyk	1128-1139		
Hartbert	1139-1150		
Herman van Horn	1150-1156		
Godfried van Rhenen	1156-1178		
Boudewijn II van Holland	1178-1196		
Arnoud I van Isenburg betwiste keuze	1196-1197		
Diederik I van Holland betwiste keuze	1196-1197		
Diederik II van Ahr	1198-1212		
Otto I van Gelre	1212-1215		
Otto II van Lippe	1216-1227		
Wilbrand van Oldenburg	1227-1233		
Otto III van Holland	1234-1249		
Gozewijn van Randerode	1249-1250		
Hendrik I van Vianden	1249-1267		
Jan I van Nassau	1268-1290		
Jan II van Sierck	1291-1296		
Willem II Berthout van Mechelen	1296-1301		
Gwijde van Avesnes	1301-1317		
Frederik II van Sierck	1317-1322		
Jacob van Oudshoorn	1322		
Jan III van Diest	1322-1340		
Nicolaas de Caputio	1341-1342		

N.B. van Alberik tot Liudger zijn geen pontificaatsjaren bekend, slechts enkele toevallige vermeldingen.

Bron: Kalendarium- geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen, dr. H.P.H. Jansen (Prisma-boeken 1469, Utrecht/Antwerpen)

woning en de Burcht is als mottekasteel een puur militair object. Strikt functioneel gezien zouden beide kastelen bij elkaar kunnen behoren. Ze worden echter gescheiden door de Rijn en een handelsnederzetting langs de Breestraat, en dat maakt het niet aannemelijk dat bij de bouw van het Gravensteen de graaf de feitelijke macht kon uitoefenen op het Waardeiland met daarop de motte. Als dat het geval was geweest zou het hof wel onder aan de motteheuvel zijn gevestigd. Dat de stedenbouwkundige structuur van de gebieden onder en boven de Nieuwe Rijn niet goed op elkaar aansluiten duidt er op dat de gebieden niet onder een gezag vielen.

De heer van de Burcht

Wie beheerste dan rond 1200 het Waardeiland en oefende daar zijn macht uit? Het gebied rond de Burcht was omstreeks het jaar 1000 in handen van de bisschop van Utrecht.³¹ De bisschop was een machtig man en vertegenwoordiger van de Duitse koning. Hij werd gesteund door de Duitse koningen (later keizers) bij het behouden van rust en zekerheid in het gebied.³² De bisschop liet in zijn gebied allerlei burchten bouwen. Deze lagen op strategische plaatsen, vooral langs riviermondingen, zoals bijvoorbeeld IJsselmonde.³³ Ook de Rijn was voor de bisschop van strategisch belang, omdat deze naar Utrecht voerde. Gezien de strategische ligging op de westelijke punt van het Rijneland en de vroege dateringen van de Burchtheuvel kan worden aangenomen dat deze in eerste instantie zal zijn opgeworpen door de bisschop.³⁴ Andere heren uit de omgeving van Leiden waren op dat moment niet machtig genoeg om een dergelijke grote en kostbare versterking te bouwen.

De macht van de bisschop werd op meerdere fronten bestreden door lokale heren. Zij probeerden hun machtsgebied te vergroten ten koste van het gebied van de bisschop. Soms slaagden zij daarin, maar omdat de bisschop de steun had van de koning werd zijn macht steeds hersteld met de hulp van koninklijke legers. De graaf van Holland, toen een lokale heer aan de westzijde van het gebied van de bisschop, probeerde ook

zoveel mogelijk gebied te veroveren. Dat dit af en toe lukte, weten we uit historische bronnen: in 1046 werd de Hollandse graaf Dirk IV door de Duitse koning gedwongen afstand te doen van zijn pas veroverde gebieden.³⁵ De graaf gaf echter niet op en bezat waarschijnlijk korte tijd later weer gebieden rond de Burcht, aangezien daar door de graaf munten zijn geslagen. Deze zijn teruggevonden in Rusland en worden gedateerd tussen 1049 en 1065. Op de munten staan de teksten 'leitheri burch' en 'florentiuz'. De eerste inscriptie zou verwijzen naar de Burcht en de tweede waarschijnlijk naar graaf Floris I.³⁶ Na deze periode komen geen munten meer voor, daarom kan worden aangenomen dat de feitelijke macht over de Burcht en omgeving weer is overgenomen door de bisschop. Het lijkt er op dat door de machtsstrijd tussen de bisschop en de graaf van Holland het gebied rondom de Burcht hoogstwaarschijnlijk enige malen van gezaghebber is gewisseld.³⁷ De bisschop won, gesteund door de Duitse koning, en had aan het eind van de 11e eeuw de Leidse Burcht weer in handen.

Pretenties in grote baksteen

Met de bisschop als heerser van de Burcht en de graaf van Holland in het Gravensteen hebben we rond 1200 ineens twee heersers vlak bij elkaar, elk in hun eigen kasteel. Alleen de Rijn en een handelsnederzetting lagen tussen de beide kastelen in. Hoe moeten we dit verklaren? Waarom bouwde de graaf zijn nieuwe kasteel onder de rook van de bisschoppelijke Burcht?

Een antwoord op deze vragen zou kunnen liggen in de verschuivende machtsverhoudingen tussen de bisschop en de graaf. De graaf probeerde al sinds de 9e en 10e eeuw vanuit het kustgebied zijn gebied te vergroten ten koste van de bisschop. Hij lijkt aan het eind van de 12e eeuw in zijn machtspolitiek te slagen, want in 1206 kreeg hij, na de Loonse successieoorlog (1203-1213), definitief de Burcht in handen (afb. 13).³⁸ Met de Burcht, hét bisschoppelijke symbool bij uitstek, werd de graaf de feitelijke machthebber in het gebied ten noorden van de Nieuwe Rijn.

13 Impressie van de situatie met het mottekasteel op het Waardeiland en het Gravensteen aan de Vliet. Ze worden gescheiden door de Rijn en een nederzetting op de Rijnoever. Het geeft de situatie weer in het begin van de 13e eeuw, waarbij de graaf van Holland de macht heeft verkregen op het Waardeiland.

